

Egyháztörténeti Tanszék

BARÁTH BÉLA LEVENTE

Balogh Ferenc

(1836–1913)

Életútja

Egy nagyváradai szíjgyártó mester egyetlen gyermekeként látta meg a napvilágot 1836. március 30-án. Apja korai halála után félárván, nagy szegénységben nőtt fel. Gyermekkorában gyakran nagyanyja gondoskodására volt bízva, akinek mélyen átélt tradicionális bibliás kegyessége életre szóló hatást gyakorolt rá. Tizennyolc éves koráig szülővárosa iskoláiban tanult. A református elemi és algimnázium elvégzése után két évig a premontrei rend által működtetett

katolikus főgimnázium tanulója volt. Felsőbb éves gimnazistaként megélhetési költségeit magántanítványok korrepetálásával jelentős részben önmagának kellett biztosítania. A tanulva tanításnak ez a kényszere esetében saját tudását is elmélyítette, és ránevelte a precíz, kitartó szellemi munkára. 1854-ben kezdte el felsőfokú tanulmányait a Debreceni Református Kollégium főiskolai tagozatán. Főiskolás éve elején anyja korai halála miatt teljes árvaságra jutott, de professzorai, illetve Kain Albert debreceni főorvos és családja, ahol hét éven keresztül nevelőként alkalmazták, támogató odafigyelése nem engedték elkallódnia a feltűnően élénk szellemű fiatalembert.¹

A szabadságharc utáni években a magyarországi protestáns egyházi és iskolai élet autonóm működését ellehetetlenítették, a helyén hagyott egyházkormányzatot szigorú állami ellenőrzés alá vonták. Különösen igaz volt ez a Debreceni

¹ Az oktatói portré életrajzi adatait a következő tanulmányok felhasználásával gyűjtöttem össze: S. Szabó József: Dr. Balogh Ferenc élete és művei, In: Balogh Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben., Függlék, Debrecen, 1904. A Zoványi-lexikon vonatkozó szócikke. Ötvös László: Balogh Ferenc életműve (1836–1913), Debrecen, 1997 (Nemzetközi theologiai könyv, 29).

Kollégiumra, melyre 1848/49-ben betöltött szerepe miatt a Habsburg-adminisztráció mint a magyar függetlenségi eszme egyik központjára és az ellenállás potenciális fészkeire tekintett. Balogh Ferenc és néhány hallgatótársa kezdeményezésére 1854/55-ben – a bizalmatlan légkör ellenére – mégis újjá tudott éledni a főiskola tekintélyes előzményekre visszatekintő egyesületi diákélete. Először az Olvasó Egylet kaphatott működési engedélyt a tanári kartól, majd 1857-ben a Magyar Irodalmi Önképző Társulatot is sikerült újjáéleszteniük. A sokáig szigorú tanári ellenőrzés mellett megtartott összejöveteleken a tagok vagy saját műveiket adták elő, vagy mások alkotásait ismertették és vitatták meg. Az irodalmi évfordulókhoz kapcsolódó megemlékezések, ha nagyon korlátozott keretek között is, de mégis lehetőséget adtak a nemzeti hagyományok ápolására. Egyleti alkalmairól jegyzőkönyvet vezettek és megalapították a *Heti Közlöny* című kéziratos sokszorosítású diáklapot. A mindkét önképzőkör tisztviselőjének megválasztott Balogh Ferenc hosszú távon az egyesületi diákélet szervezője és vezető szereplője maradt. Ez a diákság és az oktatók által egyaránt honorált tevékenysége jelentette az alapját annak, hogy a fiatal teológus hamarosan a Kollégiumban és az intézmény szélesebb támogatói körében is közismert, sőt túlzás nélkül állíthatjuk, közkedvelt személyiség lett.²

1858-ban, miután négyéves teológiai stúdiumait befejezte, még további öt évet töltött el különféle kollégiumi tisztségekben és tanulmányok folytatásával. Már ezekben az években szorgalmas naplóiíró volt. 1860-ban például jelen volt és feljegyzéseiben megörökítette a protestáns pátens ellen tiltakozó kistemplomi egyházkerületi közgyűlés eseményeit.³ 1862/63-ban a kollégiumi diákkormányzat vezetőjévé, széniorrá is megválasztották.

Ezekben az években már tudatosan készült külföldi ösztöndíjas tanulmányaira. Tanára, id. Révész Imre és Balogh Péter püspök irányítása alapján franciaországi és nagy-britanniai egyetemekre pályázott, ennek megfelelően franciául és angolul tanult. Ebben az orientálásban nyilvánvaló szerepe volt annak, hogy a debreceni református egyházi vezetők tudatosan igyekeztek erősíteni a német nyelvterületen túli nemzetközi kapcsolataikat. Két évig tartó külföldi egyetemi tanulmányai során hosszabban Párizsban, Londonban és Edinburghban hallgatót jellemzően történeti és rendszeres teológiai tárgyakat. Edinburghi tartózkodásának fontos szerepe volt a református egyházat később oly sok tekintetben

2 Barcza Józsefné 1988, 708–709., 713–714.

3 Balogh Ferenc: Balogh Péter tiszántúli ref. püspök életrajza (1792–1870), Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1 (1870)/12, 585–589. (Ennek az a részlete, mely pátenskorai naplójegyzeteit tartalmazza, újabban megjelent: Baráth Béla Levente–Fürj Zoltán (szerk., dok. közzététele): A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából, Debrecen, 2010 (Harsányi András Alapítvány kiadványai, 14), 160–164.

befolyásoló skóciai ösztöndíjas kapcsolat kiépülésében.⁴ Alaposan előkészített tanulmányi körútja során nem mulasztott el felkeresni más nevezetes német és svájci református peregrinációs egyetemi célpontokat sem. Közelebbről is megismerkedett a francia és angol evangéliumi mozgalom olyan nagy hatású szervezeteivel és kezdeményezéseivel, mint az Evangéliumi Aliansz, a Brit és Külföldi Bibliatársulat, a Londoni Vallásos Traktátus-Társulat vagy éppen az alkoholizmus elleni küzdelemre fókuszáló mértékletességi mozgalom. A református gyülekezetek mellett szívesen látogatott el a Magyarországon akkor még nem, vagy csak éppen csírájában létező keresztyén közösségek – anglikánok, kongregacionalisták, metodisták, baptisták – istentiszteleteire és egyéb alkalmaira. Ezek az élményei döntő hatással voltak sok kortársát megelőző ökumenikus szemléletére.⁵ Külföldi diákéveihez kötődő kéziratos naplói kivételes egyháztörténeti kordokumentumnak tekinthetők.⁶

Már teológiai tanár volt, amikor 1868 augusztusában megnősült, egy devacséri földbirtokos leányát, Fekete Ágneszt vette feleségül. Az egymás mellett élete végéig kitartó pár házasságából hét gyermek, hat fiú és egy leány született. A szüleiket túlélő négy fiú közül Ferenc református lelkipásztor, Béla és István vezető beosztású bírók, Ernő pedig kórházi főorvos lett. Civil foglalkozásuk mellett Béla és Ernő is gondnoki tisztséget vállaltak a református egyházban.⁷

Debrecenben hunyt el 1913. október 8-án. Holttestét a korabeli kegyeleti szokásoknak megfelelően a Kollégium dísztermében ravatalozták fel és tanítványai álltak mellette díszőrséget. 1913. október 10-én temették el eredetileg a Kosuth utcai temetőben. Magára a gyászszertartásra a Nagytemplomban került sor Dicsőfi József temetési igehirdetésével. A sírnál Erdős József, a teológiai kar dékánja búcsúztatta és a Kántus énekelt. Sírja ma a debreceni köztemetőben található.

---

4 Kovács Ábrahám: Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása, In: Gaál Sándor (szerk.): *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére*, Debrecen, 2004 (A DRHE Misszió és Felekezettudományi Tanszék kiadványai 3), 180–186.

5 A református-római katolikus párbeszédben betöltött szerepéhez lásd Barcza József (szerk.): „Szivárványhíd Pannonhalma és Debrecen között”. Válogatott dokumentumok a római katolikusok és reformátusok párbeszéde történetéből Magyarországon 1898–1943, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület 1991, 15–18.

6 Ezeket a terjedelmes kéziratait ma a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár őrzi MS 28/1; MS 28/2; MS 28/3; MS 28/4. jelzet alatt. Feldolgozásukra és nyomtatott kiadásukra újabban a DRHE egyháztörténeti és dogmatikai tanszékei indítottak közösen vállalkozást.

7 Ötvös László: Balogh Ferenc életműve... i. m., 133–135.

Tudományos és tanári tevékenysége

1865 szeptemberében érkezett vissza Debrecenbe, ekkor előbb egy tanévig ideiglenes, majd az 1866. november 6-án történt ünnepélyes beiktatása után rendes tanára lett a debreceni református főiskola újonnan alapított negyedik teológiai tanszékének, melyet kifejezetten az egyház- és dogmatörténelem oktatására hozott létre a fenntartó egyházkerület.⁸ Az általa pontosan oktatott tárgyakról így számolt be:

„Jelen tanbeosztás szerint (1866 óta) külön tanszék állittatván kollégiumunkban a történelmi hitészetre (historica theologia), s a hitnézetek történelme (dogmák története, mely tulajdonképpen nem más mint a hit története), és a magyar protestáns egyház történelme, melyek az előtt önálló tanággént adattak elő, szinte a történelmi tanár tantárgyai közé soroztatván: az egyházi történetek tanításának köre és terjedelme igen szépen megszélesítettett.”⁹

A gondozására bízott tudományszak kiterjedt és szerteágazó volta és az új tanszék miatt kibővített tantárgyi keretek tananyagának pontosabb kidolgozása súlyos feladatot rótt a kezdő tanárra. Az adott helyzet előnye volt azonban, hogy stúdiumait a rendelkezésére bocsátott órarendi keretek között saját maga építhette fel. Előadói munkája kezdetétől tudatosan törekedett arra, hogy minden szaktárgyához általa összeállított tankönyvet is biztosítson. Ezt a célját a korbeli könyvkiadási viszonyok között több évtizedet átívelő, tervszerű tankönyvíró munka során tudta megvalósítani.

Egyetemes egyháztörténelmi előadásaihoz készített terjedelmes segédkönyvét 1872 és 1890 között öt részletben jelentette meg *Keresztyén egyház-történelem* címmel.¹⁰ Mint az első füzet előszavában jelezte, műve összeállításához főleg két olyan német tankönyvet vett alapul, melyeket a 19. század közepén a protestáns lelkészképzés egyháztörténelmi stúdiumai során standard munkaként tartottak számon. Az eredeti művek szerzői Johann Karl Ludwig Gieseler (1792–1854) bonni, majd göttingeni, illetve Johann Heinrich Kurz (1809–1890) dorpati egy-

⁸ A tanszékalapítás előzményeihez lásd Beszédek, melyek a reformátusok debreczeni főtanodájában a hittanszakba beállított Tóth Sámuel és Balogh Ferencz tanároknak az 1866 évi november 6. a főtanoda imatermében történt ünnepélyes beiktatásuk alkalmával tartattak, Debrecen, 1866. és Ötvös László: Balogh Ferenc életműve... i. m., 98–107.

⁹ Lásd Balogh Ferenc: Előszó, In: Uő: Keresztyén egyház-történelem, Debrecen, 1872.

¹⁰ Az első füzet (1872) a 33-tól 313-ig, a második (1874) 313-tól 1046-ig, a harmadik (1877) 1046-tól 1517-ig, a negyedik (1882) és ötödik (1890) az 1517 utáni időszakot foglalta össze. Az így megjelentetett egyetemes egyháztörténelmi tankönyv teljes terjedelme 649 oldal lett. Érdekességként említhető meg, hogy egyetemes egyháztörténelmi áttekintésének negyedik füzetébe beépítette a reformáció utáni magyar református egyháztörténet anyagát is a gyászévtizedig, holott ennek a tárgykörnek önálló órái és külön tankönyve is volt. Tankönyvének 1890-ben utolsóként kiadott füzeté szinte már jelenkor-történelmi összegzésnek tekinthető. A tankönyv folyamatos használatát mutatja, hogy az első három korszakot tartalmazó füzet a második kiadást is megérte.

háztörténészek munkái voltak. Ezek felhasználása mellett szintén programszerűen törekedett arra, hogy az angol és francia szakirodalom termékeit is hasznosítsa tankönyvében.

A fenntartó egyházkerület előírása szerint az egyháztörténeti tanszék kezdetől fogva önálló tantárgyként oktatta a magyar protestáns egyháztörténelmet. Ehhez a kurzushoz tartozó első tankönyvét 1872-ben magánkiadásban jelentette meg *A magyar protestáns egyháztörténelem részletei a reformáció korától a jelenig* címmel. Címe ellenére ez a kötet valójában csak a gyászévtizedig terjedő időszakot tárgyalta részletesebben, a későbbiekkel pedig szinte csak utalásszerűen foglalkozott. Sajátossága még, hogy egy külön tematikus fejezetben tárgyalta a magyar nyelvű Biblia történetét is. Az előszó szerint a tankönyvírás során a korábbi monografikus összefoglalások mellett jelentős részben hagyatkozott id. Révész Imre munkáira, és néhány ponton már önálló eredményeit is felhasználta. Pár év múlva, 1879-ben részben hallgatói, részben a külföldi hittestvérek alaposabb magyar egyháztörténeti irodalmi tájékozódását kívánta segíteni *A magyar protestáns egyháztörténet irodalma* című, önálló füzetben kiadott újabb áttekintése. Ebben a magyar protestáns egyháztörténet több mint százötven művelőjének munkásságát ismertette. Nyilvánvaló, hogy magyar egyháztörténeti kurzusának tartalma az 1872-ben közöltekhez képest idővel sokkal kidolgozottabbá és kiegyensúlyozottabbá vált. Ezt a tendenciát pontosan mutatja az a tankönyv, amely pályafutásának végén, 1905-ben *A magyarországi protestáns egyházak története* címmel nyolcadik évfolyamos gimnáziumi hittankönyvként került kiadásra.¹¹

Következő, 1866 óta előadott tantárgya a dogmatörténet volt. Ehhez a kurzusához a *Hitnézetek története (az apostoli kortól Lutherig) Hagenbach után* címmel 1877-ben jelentetett meg tankönyvet. Karl Rudolf Hagenbach (1801–1874) bázeli református egyháztörténész professzor Schleiermacher tanítványa és a közvetítő teológia képviselője volt. A Balogh által magyarra átültetett *Lehrbuch der Dogmengeschichte* című munkája először 1828-ban, majd számos további kiadásban is megjelent.¹² A dogmatörténeti tananyag összeállításához tehát Balogh Ferenc ugyanolyan, a korabeli protestáns teológiai oktatásban Európa-szerte standard műnek számító munkát vett alapul, mint egyetemes egyháztörténete kapcsán tette. Ezeket túl hallgatói aktuális dogmatikai tájékozódását kívánta elősegíteni a szintén 1877-ben önálló füzetben megjelentetett *Tájékoztató pontok a theologia terén a magyar protestáns modernizmus és haladó orthodoxia szembesítése*¹³, majd az először 1894-ben

11 Ez a kötet is S. Szabó József közreműködésével készült el. Sikerét mutatja, hogy Balogh Ferenc halála után még kétszer, 1915-ben és 1922-ben is nyomdába került.

12 Hagenbach magyarországi recepciója nem Balogh Ferencel és nem ekkor kezdődött, a fő művének tartott „Encyklopädie und Methodologie der theologischen Wissenschaften” című kötetét id. Révész Imre magyarra fordította, 1857-ben „A theologiai tudományok encyclopaediája és methodologiaja” címmel a „Protestáns Theologiai Könyvtár” első köteteként Pesten nyomtatásban is megjelentették.

13 Ez az önálló füzetben is terjesztett írása az Evangyéliomi Protestáns Lapban publikált egyik tanulmányának különlenyomata volt.

kiadott *Dogmatörténeti mozzanatok a német hittudósok körében a 18. és 19. században* című sillabusza is.¹⁴

Ezek az áttekintő, összefoglaló jellegű munkák kevésbé alkalmasak arra, hogy általuk kibontható legyen Balogh Ferenc sajátos teológiai profilja. Pedig 2010-ben kiadott alapos teológiatörténeti tanulmányában Kovács Ábrahám meggyőzően érvel amellett, hogy Baloghot tekinthetjük a 19. század egyik legmarkánsabb hazai teológiai irányzat, a református „újorthodoxia” vezető képviselőjének.¹⁵ Ez az elemzés polemikus írásai és kéziratok hagyatéka alapján nemcsak az egyes vitatott teológiai kérdésekben elfoglalt álláspontját mutatja be, de nézeteinek fejlődési irányát is rekonstruálja. Ennek alapján érdemes itt is utalnunk az 1870-es évek közepére kikristályosodott és elkötelezetten képviselt nézeteinek eredőire. Debreceni tanulmányai során döntően az Aranyi István és Révész Imre által is képviselt racionalista, közvetítő teológiai irányzat határozta meg látásmódját. Nyugat-európai tanulmányútja edinburghi időszakában különösen mély benyomást tett rá a skót református szabadegyházban tapasztalt, a hétköznapi életet átható egyháziasság, noha az ezt alátámasztó evangelikál-konfesszionalista teológiai nézetektől ekkor még *távolságot* tartott. Naplóiban rögzített benyomásai és személyes megjegyzései jól tükrözik a szellemi és lelki orientációt kereső, a liberalizmus és az evangéliumi mozgalmak iránt egyaránt nyitott szemléletmódját.¹⁶ Az itt szerzett élmények mindenesetre hangsúlyosan irányították rá figyelmét a skót és genfi ébredés olyan képviselőinek a munkásságára, mint Robert Haldane (1764–1842), Thomas Chalmers (1780–1847) és Jean-Henri Merle d’Aubigné (1794–1872).¹⁷ *A skót evangelikál* hatás azután vált meghatározóvá teológiai látásmódjában, miután 1872-től a debreceni teológia tanári kara – a tiszántúli egyházkormányzat támogatásával – mind *öntudatosabban lépett fel a hazai liberális teológusok körében teret nyerő szélsőségesen racionalista tendenciákkal szemben az alapvető keresztyén és református hitelvek védelme érdekében. Az évek során elmélyülő polémia részeként 1875-től 1878-ig Balogh Ferenc kiadótulajdonos-szerkesztőként *Evangéliumi Protestáns Lap* címmel egy külön hetilapot is működtetett. Ebben a folyóiratban számos harcias hangvételű cikkben védelmezte álláspontját. Itt közölt programszerű írásaiban ezt az irányzatot ő nevezte el „új-orthodoxiának”, illetve „haladó orthodoxiának”.¹⁸*

14 1906-ban ennek a dolgozatának második kiadása is napvilágot látott.

15 Kovács Ábrahám 2010, 47–73.

16 Kovács Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland’s Mission to the Jews in Budapest and its impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*. Frankfurt am Main, 2006 (Studien zur interkulturellen Geschichte des Christentums, 140), 178–183.

17 Ehhez lásd Győri L. János (szerk., bev. tan., dok. közzététele): *Emlékbeszéd Kálvin felett tartotta Genfben Merle D’Aubigné, francziából fordította s történeti bevezetéssel ellátta Balogh Ferenc*, Debrecen, 1878. Debrecen, 2009. (Református művelődéstörténeti füzetek 1.) Balogh Ferencnek ezt a munkáját, két másik tanulmányával kiegészítve, Kálvin születésének 500. évfordulója tiszteletére jelentette meg a Tiszántúli Református Egyházkerület.

18 Például lásd „Irány elveink” írását: EPL 1 (1875)/3, 23–25., (1875)/4, 31–32.

Állásfoglalása nemcsak apologetikus írásaiban érhető tetten, de egyháztörténeti tárgyú művei témaválasztásában is. Kitüntetett figyelmet szentelt például a reformátorok, közöttük különösen is Kálvin munkásságának és a kálvinizmus történetének,¹⁹ vagy olyan tárgyköröknek, mint a magyar nyelvű Biblia és a református hitvallási iratok múltja.

Balogh hatását jelentős mértékben fokozta a teológusifjúság körében kifejtett koncepciózus nevelő- és mentori munkája. Még kezdő tanárként, az 1868/69-es tanévtől őt bízták meg a főiskola Magyar Irodalmi Önképző Társulata felügyelő tanári feladatainak ellátásával. A következő tanévben javaslatára a hittanhallgatók önálló önképzőkört alapítottak Hittanszaki Önképző Társulat (HÖT) névvel. A közvetlen mintát számára ehhez a kezdeményezéshez az edinburghi teológusok egylete adta.²⁰ Ez a következő két évtizedben a személyes felügyelete mellett működő kör nemcsak a teológiai tudományosság művelése, de gyakorlati tevékenysége miatt is a debreceni református lelkészképzés meghatározó műhelyévé vált. Az önképzőkör által kiküldött teológusok Debrecen város külterületein végzett ifjúsági missziói és gyülekezetszervező munkáját számba véve Tőkés Zoltán egyenesen azt fogalmazza meg, hogy a HÖT volt a magyar református belmisszió egyik „bölcsője” és a debreceni ébredés „bázisközössége”.²¹ Balogh Ferenc a tehetséges hallgatók pályáját főiskolai tanulmányaik befejezése után is tovább egyengette. Számos tanítványa lehetett neki hálás, amiért publikációs lehetőséghez vagy éppen külföldi tanulmányi ösztöndíjhoz segítette hozzá. Ez utóbbi tevékenységnek a hátterét az adta, hogy Balogh hazatérése után is tudatosan törekedett a magyar és az angol, illetve a francia nyelvű reformátusok közötti kapcsolatok ápolására és lehetőség szerinti bővítésére.

Kiterjedt nemzetközi egyházi kapcsolatait jól nyomon követhetővé teszi, hogy folyóiratcikkeiben folyamatosan tájékoztatta a hazai egyházi lapok olvasóit utazásairól, a külföldi partner egyházak és szervezetek jeles alkalmairól, kezdeményezéseiről, vezető személyiségeiről. Ezzel együtt úttörő munkát végzett abban a tekintetben is, hogy angol nyelvű publikációkkal adott tájékoztatást a magyar református egyházról.²² Levelezés és személyes találkozók útján intenzív kapcsolatot ápolott olyan meghatározó nemzetközi protestáns egyházi szervezetek képviselőivel, mint a *Skót Misszió*, a *Brit és Külföldi Bibliatársulat*, az *Evangéliumi*

19 Ehhez lásd Magyar Balázs Dávid: Kálvin János noyoni fogsága. Egy hibás életrajzi adat nyomában, *Mediárium* 3 (2009)/3–4, 34–46.

20 Barcza Józsefné 1988, 717–720. Hörcsik Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története, In: Barcza József (szerk.): *Tovább. Emlékkönyv Makkai László 75. születésének évfordulójára*, Debrecen, 1988, 172.

21 Tőkés Zoltán: *Ébredési mozgalmak a Tiszántúlon és a debreceni tanyamisszió*, Debrecen 2004. 72–86. (Doktori disszertáció a DRHE szakkönyvtárában.)

22 Lásd Fazakas Gergely Tamás: A kora újkori magyar kálvinizmus az angol nyelvű historiográfiában, In: Fazakas Gergely Tamás–Csorba Dávid–Baráth Béla Levente (szerk.): *Egyház és kegyesség a kora újkorban. Kutatótörténeti tanulmányok*, Debrecen, 2009 (Harsányi András Alapítvány kiadványai, 13), 87.

Aliansz vagy az 1875-ben alapított *Presbiteriánus Szövetség*²³. Ezekhez a kapcsolatokhoz kötődően olyan ügyekkel is intenzíven foglalkozott, mint a magyar nyelvű Biblia kiadása és forgalmazása vagy éppen a *Vasárnapügyi Nemzetközi Szövetség* létrejötte és működése, illetve a vasárnap megünneplésének hazai problematikája.

Mint az eddig felvázolt munkásságból is nyilvánvaló, Balogh Ferenc tanári és tudományszervezői tevékenységén túl intenzív közegyházi és közéleti tevékenységet is folytatott. Ez a munkássága elsősorban szűkebb pátriájához, Debrecenhez, a református Tiszántúlhoz és Kollégiumához kapcsolódott. A rendelkezésünkre álló számos adat arra enged következtetni, hogy a tiszántúli református egyházkormányzattal szorosán együttműködve a dualizmuskori református és ehhez kapcsolódóan a debreceni emlékezéskultúra egyik napjainkig ható formálója volt. Számos történelmi megemlékezés kezdeményezése, szervezése, ezek kapcsán emlékbeszédek tartása, könyvek kiadása, emlékművek állítása kapcsolódik hozzá.²⁴

Folyóiratcikkeinek jelentős része publicisztikai jellegű írás volt, melyekben az egyházi és iskolai élet aktualitásaival foglalkozott. Ezeknek az írásainak az alapállását a közügyek iránti intenzív érdeklődés és kritikai attitűd jellemzi. A jelentős részben 48-as függetlenség párti tiszántúli reformátusságban politikai alapállása sajátosnak mondható, hiszen a kiegyezés után a Tisza Kálmán-féle Szabadelvű Párt támogatója, majd 1889 után mérsékelt ellenzéki magatartás képviselője volt.²⁵ *Közéleti aktivitásának irányát és szociális érzékenységét szintén jól jellemzi, hogy a Debrecenben 1883-ban megalakított Vöröskereszt Egyletnek kezdetől fogva aktív tagja volt.*

Fontos kiemelnünk, hogy Balogh Ferenc önálló történetírói munkásságának talán legmaradandóbb eredményei magához a Kollégiumhoz kötődnek. A kollé-

²³ Balogh Ferenc 1877-ben személyesen is részt vett ennek az 1875-ben alapított református nemzetközi szervezetnek az Edinburghban rendezett közgyűlésén.

²⁴ Ezt a tevékenységét szintén jól jellemzik a következő adatok: 1866-ban tartott tanári székfoglaló beszédében Melius Juhász Péter emlékének méltó ápolása kapcsán tett javaslatot egy debreceni Melius-szobor állítására. A kollégiumi Petőfi-szobor leleplezésén 1883-ban ő tartott emlékbeszédet. Kezdeményezésével és aktív közreműködésével valószínűsíthető, hogy 1895-ben a gyászévtized gályarab lelkészeinek emlékoszlopát. Ennek részleteihez lásd Barcza Józsefné 1988, 719–720. és Baráth Béla Levente: Hegymegi Kiss Áron Tiszántúli millennium kori püspöke. Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetése, Önéletrajzi visszaemlékezései, válogatott művei és a pályafutásához kapcsolódó dokumentumok alapján, Budapest, 2012 (A csengerújfalusi O'sváth és vele rokon családok története, dokumentumai és írásai 5), 122–123.

²⁵ Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás és mentalitás változásai Debrecenben 1867–1918, Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézet 2002, 157.

giumtörténet témakörében végzett alapos forrásfeltáró és -feldolgozó munkásságának szakirodalmi eredményei ma is gyakran hivatkozott munkák.²⁶

Balogh Ferenc, az egyháztörténeti tanszék első tanára a dualizmus korának meghatározó magyar teológusa volt. Élete utolsó éveiben számos megtiszteltetés érte. 1904-ben a Brit és Külföldi Bibliatársulat londoni közgyűlése a társulat tiszteletbeli tagjává választotta. 1906-ban a Kollégiumban ünnepélyes keretek között emlékeztek meg tanári működése negyvenedik évfordulójáról. 1910-ben ünnepélyes közgyűlésen emlékeztek meg a HÖT létrejöttének negyvenedik évfordulójáról, ezen az alkalmon idős tanárukat a társulat tiszteletbeli tagjává választották, emlékalbumot adtak át számára, és róla nevezték el az egyes számú teológiai tantermet.

Közvetlenül halála után számos nekrológ és méltató cikk jelent meg. Az azóta eltelt évszázadban többen foglalkoztak munkásságával és hatásával behatóbban is. Mivel az utóbbi két évtized ezzel kapcsolatos írásai számos lényeges új szempontra mutattak rá, a kéziratban maradt naplójának kiadása mellett indokolt lenne életművének egy újabb monografikus igényű feldolgozását is elkészíteni. A Kollégium épületében napjainkban a HÖT által róla elnevezett – jelenleg teológiai szakkönyvtárként funkcionáló – terem emléktáblája mellett festmény és dombormű is őrzi e jeles professzor emlékét.

Válogatott írásai

Beszédek, melyek a reformátusok debreczeni főtanodájában a hittanszakba beállított Tóth Sámuel és Balogh Ferencz tanároknak az 1866 évi november 6. a főtanoda imatermében történt ünnepélyes beigtatásuk alkalmával tartottak, Debrecen, 1866.

Balogh Péter tiszántúli ref. püspök életrajza (1792–1870), Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1 (1870)/12, 585–589.

Keresztyén egyház-történelem, Debrecen, 1872. (Az első füzet [1872] az 33-tól 313-ig, a második [1874] 313-tól 1046-ig, a harmadik [1877] 1046-tól 1517-ig, a negyedik [1882] és ötödik [1890] az 1517 utáni időszakot foglalta össze.)

Írány elveink, EPL 1 (1875)/3, 23–25., (1875)/4, 31–32.

Hitnézetek története (az apostoli kortól Lutherig) Hagenbach után, Debrecen, 1877.

Tájékoztató pontok a theologia terén a magyar protestáns modernizmus és haladó orthodoxia szembesítése, Debrecen, 1877.

---

²⁶ Lásd „A debreceni jogakadémia keletkezése”, Debrecen, 1905. A debreceni református főiskola alapítványi törzskönyve..., Debrecen, 1911. A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben, Debrecen, 1904. Ez utóbbi kötet a valóságban csak 1915-re lett kész, s jelent meg fentebb idézett középiskolai tankönyvéhez hasonlóan S. Szabó József közreműködésével.

- Emlékbeszéd Kálvin felett tartotta Genfben Merle D'Aubigné, francziából fordította s történelmi bevezetéssel ellátta Balogh Ferenc, Debrecen, 1878.
- A magyar protestáns egyháztörténet irodalma, Debrecen, 1879
- Dogmatörténelmi mozzanatok a német hittudósok körében a 18. és 19. században, Debrecen, 1894. (1906-ban ennek a dolgozatának második kiadása is napvilágot látott.)
- A magyarországi protestáns egyházak története, Debrecen, 1905. (Ez a kötet S. Szabó József közreműködésével készült el. Sikerét mutatja, hogy Balogh Ferenc halála után még kétszer, 1915-ben és 1922-ben is nyomdába került.)
- A debreceni jogakadémia keletkezése, Debrecen, 1905.
- A debreceni református főiskola alapítványi törzskönyve, Debrecen, 1911.
- A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben, Debrecen, 1904. (Ez utóbbi kötet a valóságban csak 1915-re lett kész, s jelent meg fentebb idézett középiskolai tankönyvéhez hasonlóan S. Szabó József közreműködésével.)
- Balogh Ferenc nyomtatott műveinek és kéziratos szöveghagyatékának jegyzékét lásd: Ötvös László: Balogh Ferenc életműve (1836–1913), Debrecen, 1997 (Nemzetközi teológiai könyv, 29), 17–80.